
Л. Л. Богачова, доцент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини — головний обов'язок держави. Забезпечення прав людини відбувається шляхом створення відповідних умов для їх реалізації, охорони та захисту як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні. Ступінь гарантованості прав людини і засоби, які при цьому використовуються, неоднакові в різних країнах. Найбільш ефективні процедури захисту прав людини вироблені у межах європейського правового простору. Україна прагне стати повноправним членом Євросоюзу, тому її законодавство у сфері забезпечення прав людини і практика його застосування мають відповідати європейським правовим стандартам. Порівняльно-правовий аналіз юридичних гарантій прав людини, передбачених джерелами європейського та національного права, сприятиме удосконаленню існуючого в Україні механізму захисту прав і свобод людини і громадянина.

Європейське право включає норми, які регулюють суспільні відносини, що складаються в ході інтеграційних про-

цесів у рамках Європейських Співтовариств і заснованого на них Європейського Союзу (ЄС)¹. Підвалини загальноєвропейських стандартів прав людини були закладені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (прийнята Радою Європи), яка стала справжнім «європейським білем про права», «конституційним документом європейського публічного порядку». Право ЄС у минулому не містило переліку письмово закріплених прав людини, а Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі — Європейська конвенція) не визнавалася прямим його джерелом. Першим кроком у напрямі подолання цієї ситуації стало ухвалення Європарламентом, Радою ЄС та Єврокомісією Хартії основних прав Євросоюзу 2000 року (далі — Хартія ЄС). Її прийняття пояснювалось необхідністю: забезпечення захисту прав та свобод людини від можливих порушень з боку наддержавних органів ЄС; наповнення більш конкретним змістом інституту громадянства ЄС; вирівнювання юридичних режимів соціальних, економічних, громадянських і політичних прав; поділу компетенції між Судом ЄС та Європейським судом з прав людини; визнання необхідності тлумачення прав і свобод людини, гарантованих на території ЄС, відповідно до принципів інтерпретації Європейським судом з прав людини прав, закріплених в Європейській конвенції; забезпечення однакового застосування на території всіх держав-членів прав людини, закріплених у нормах директив відповідних органів ЄС; формування «правозахисного» світогляду громадян, що перебувають під юрисдикцією

¹ У статті термін «європейське право» вживається у вузькому розумінні. Європейське право в широкому сенсі включає всі норми права, які діють і застосовуються в межах європейських міжнародних організацій (зокрема таких як Рада Європи, Західноєвропейський Союз і ОБСЄ, Європейська асоціація вільної торгівлі) (Див.: Порівняльне правознавство : підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за заг. ред. О. В. Петришина. — Х. : Право, 2011. — С. 42; Право Европейского Союза : учеб. для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. — М. : Изд-во Юрайт: Высшее образование, 2010. — С. 124). Інші підходи до визначення європейського права див.: Энтин, Л. М. Актуальные проблемы европейского права : учеб. пособие / Л. М. Энтин, М. Л. Энтин, С. А. Трыканова, И. В. Орина. — М. : Флинта : МПСИ, 2008. — 168 с.

ЄС¹. З часом Лісабонський договір 2007 року (Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейські Співтовариства і Договору про заснування Європейського Союзу²) проголосив намір Євросоюзу приєднатися до Європейської конвенції, а Хартія ЄС набула статусу первинного джерела права ЄС (ст. 6 (1) Договору про ЄС).

В європейському праві під гарантіями прав і свобод людини (у вузькому, юридичному сенсі) розуміють засоби захисту прав від порушень, процедури поновлення порушених прав і порядок відшкодування завданої шкоди. Гарантії прийнято поділяти на загальні (поширюються на будь-які права і свободи) і спеціальні (стосуються окремих прав і свобод). Система загальних гарантій включає: а) інституційні гарантії, пов'язані з функціонуванням органів, діяльність яких спрямована на охорону і захист порушених прав; б) процесуальні гарантії, які реалізуються при здійсненні правосуддя, передусім у межах кримінального процесу; в) матеріальні гарантії у вигляді права особи на компенсацію збитків, спричинених порушенням її прав³.

Інституційні гарантії. Основними інститутами європейської системи захисту прав людини виступають Суд Європейського Союзу, Європейський суд з прав людини, Європейська комісія, Європейський Омбудсмен, Комітет міністрів Ради Європи, Комісар Ради Європи з прав людини, Парламентська асамблея Ради Європи, Європейський комітет з соціальних прав, Європейський комітет запобігання катуванням та ін.⁴ Наявність

¹ Право Європейського Союзу : навч. посіб. / за ред. Р. А. Петрова. – К. : Істина, 2011. – С. 66–68; Хартія Європейського Союзу об основних правах : коментарий / под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Юриспруденция, 2001. – 208 с.; Ледях, И. А. Хартія основних прав Європейського Союзу / И. А. Ледях // Государство и право. – 2002. – № 1. – С. 51–58.

² Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М. : ИНФРА-М, 2008.

³ Право Европейского Союза : учеб. для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. – М. : Изд-во Юрайт: Высшее образование, 2010. – С. 460–469.

⁴ Пастухова, Л. В. Європейський механізм забезпечення прав людини : навч. посіб. – Сімферополь: Таврія, 2009. – 224 с.; Ліщина, І. Міжнародні механізми захисту прав людини / І. Ліщина // Незалежний культурологічний часопис. Громадянське суспільство – Україна. – 2001. – Число 21.

різних за природою органів і відповідно механізмів захисту прав людини обумовлюють поділ інституційних гарантій на судові і позасудові¹.

Хартією ЄС (ст. 47) та Європейською конвенцією (ст.13) судовий захист визнається основним правом і водночас гарантією прав людини. Судовий захист здійснюється як національними судами держав-членів, так і судом Євросоюзу. Національним судам підвідомчі будь-які справи, окрім віднесених до юрисдикції Суду ЄС. При розгляді справ національні суди зв'язані нормами європейського права, які мають пряму дію і верховенство порівняно із нормами національного законодавства. У разі колізій суди вищих інстанцій повинні призупинити справу і направити преюдиційний запит до Суду ЄС. Суду ЄС підвідомчі справи про оспорювання правових актів інституцій ЄС («позови про анулювання»); справи про оскарження неправомірної бездіяльності органів ЄС («позови з бездіяльності»); справи про відшкодування збитків, завданих установами або службовцями ЄС під час виконання ними своїх обов'язків; справи про виконання державами-членами зобов'язань відповідно до Статуту Європейського центрального банку (статті 263–273 Договору про функціонування ЄС).²

Особливу роль у гарантуванні прав людини відіграє Європейський суд з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини — приклад юридично обґрунтованого і цілком виправданого втручання світового співтовариства у внутрішні справи держав, де такі права порушуються³. Найважливішою категорією справ, які розглядає Європейський суд з прав люди-

¹ У межах цієї статті інституційні гарантії розглядаються на прикладі діяльності судових органів, Європейської Комісії та Європейського Омбудсмена.

² Основи права Європейського Союзу : нормативні матеріали / за заг. ред. М. В. Буроменського. — Х. : Вид-во «ФІНН», 2010. — С. 177-180.

³ Де Сальвіа М. Прецеденти Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. — СПб., 2004 — 1072 с.

ни, є індивідуальні скарги¹, з якими до нього безпосередньо може звернутися «будь-яка фізична особа, будь-яка неурядова організація або будь-яка група приватних осіб», які вважають себе «жертвою порушення» прав, гарантованих Європейською конвенцією. Індивідуальні скарги подаються тільки проти держав-учасниць Конвенції. Предметом скарги виступають основні права людини, закріплені в Європейській конвенції і протоколах до неї. Умовою звернення до Європейського суду з прав людини є вичерпаність усіх внутрішніх засобів правового захисту, включно із зверненнями до апеляційних, касаційних та інших інстанцій національних судових систем. Задоволення Судом скарги приватної особи тягне за собою такі правові наслідки: 1) відбувається констатація факту порушення державою-відповідачем конкретних норм Європейської конвенції. З моменту набуття чинності постанови Суду для держави-порушниці виникає зобов'язання скасувати або внести зміни до внутрішньодержавних актів (як до індивідуальних, так і до нормативних), а також здійснити інші дії на користь особи, визнаної Судом «потерпілою стороною»; 2) постановою Європейського суду з прав людини присуджується виплата «справедливої компенсації» потерпілій стороні за рахунок бюджету держави-порушниці у строк, визначений Судом (як правило, три місяці з дня набуття чинності постанови Суду). Суд має право присуджувати компенсацію тільки «у разі необхідності» і за умови, що національне право держави-порушниці «допускає можливість лише часткового відшкодування наслідків такого порушення» (ст. 41 Європейської конвенції). 3) з моменту набуття чинності постанови Суду стають джерелом судової практики Європейського суду з прав людини. Ця судова практика визнається *de facto* джерелом загальноєвропейських стандартів прав людини і має враховуватися органами влади всіх держав — учасниць Конвенції.

¹ Юрисдикція Європейського суду з прав людини включає й інші категорії справ: а) за запитом Комітету міністрів РЄ він має право давати консультативні висновки щодо будь-яких положень Конвенції, крім тих, які закріплюють права і свободи людини і громадянина; б) розглядати міждержавні справи.

Відстоювати порушені права можна і позасудовими способами. Одним з них є звернення до Європейської комісії — виконавчого органу ЄС, покликаного захищати загальні інтереси Співтовариства. Такі звернення часто стають підставою для порушення Комісією розслідування проти держав-членів. Наслідком розслідування може бути скасування правових актів або припинення певної діяльності (бездіяльності) з причини невідповідності об'єктивному праву ЄС і порушення закріплених у ньому суб'єктивних прав громадян та юридичних осіб. Звернення до Комісії можливе тільки у разі, коли національні суди та інші органи держав-членів відмовляються застосовувати норми європейського права (статті 258–260 Договору про функціонування ЄС).

Європейському Омбудсмену підвідомчі справи про порушення порядку управління в діяльності установ, органів, служб або агенцій ЄС, окрім Суду ЄС (ст. 228 Договору про функціонування ЄС). Звернутися зі скаргою до Омбудсмена мають право як фізичні, так і юридичні особи, що проживають або мають юридичну адресу на території держави-члена. На відміну від судів Омбудсмен не скасовує незаконні акти і не встановлює розмір грошової компенсації потерпілому. Фактична сила його рішень базується на авторитеті Омбудсмена, а також компетенції парламенту, до якого Омбудсмен направляє звіт про кожне проведене розслідування.

Процесуальні гарантії. Процесуальні гарантії реалізуються при розгляді справ у судах за умов виникнення для особи загрози позбавлення її фундаментальних прав або суттєвого їх обмеження. Так, процесуальні гарантії, закріплені в Європейській конвенції та Хартії ЄС, передбачають, що: кожна особа має право на справедливий та відкритий розгляд її справи протягом розумного строку незалежним та неупередженим судом (розд. 6 Хартії ЄС); правова допомога надається тим, кому бракує коштів, тією мірою, якою ця допомога є необхідною для забезпечення ефективного доступу до правосуддя (ст. 47 Хартії ЄС); обмеження принципу гласності судового розгляду допускається з моральних міркувань, заради захисту суспільного порядку або державної безпеки, в інтересах неповнолітніх або захисту при-

ватного життя сторін, а також, якщо суд прийме рішення, що з урахуванням особливих обставин «гласність здатна порушити інтереси правосуддя» (п. 1 ст. 6 Європейської конвенції);

Для підозрюваних, обвинувачених і підсудних встановлені певні гарантії: презумпція невинуватості (ст. 48 Хартії ЄС, ст. 6 Європейської конвенції), право на захист, у тому числі на негайне і докладне повідомлення про характер і підстави висунутого обвинувачення; право мати достатньо часу для підготовки свого захисту; захищати себе особисто або через захисника, обраного самим обвинуваченим; право на допит свідків обвинувачення, на виклик і допит свідків захисту; право користуватися безоплатною допомогою перекладача; заборона зворотної сили закону; розмірність покарання характеру і тяжкості вчиненого злочину (ст. 49 Хартії ЄС, ст. 7 Європейської конвенції); неприпустимість повторного притягнення до кримінальної відповідальності, якщо особа вже була засуджена чи виправдана у межах Євросоюзу (ст. 50 Хартії ЄС); заборона позбавлення свободи за борги, тобто з причини невиконання особою будь-якого контрактного зобов'язання; право на апеляцію по кримінальних справах.

Матеріальні гарантії. Матеріальною гарантією є компенсація нанесеної шкоди та інших збитків. Майнова відповідальність фізичних та юридичних осіб приватного права в межах Євросоюзу регулюється законодавством держав-членів (у тому числі законами, прийнятими на виконання директив ЄС). В установчих документах ЄС закріплені підстави майнової відповідальності за порушення суб'єктивних прав діями або бездіяльністю суб'єктів публічної влади. Так, відповідно до ст. 340 Договору про функціонування ЄС Європейський центральний банк відшкодовує всі збитки, завдані ним або його службовцями під час виконання їхніх обов'язків.

Майнова відповідальність держав-членів ЄС за порушення суб'єктивних прав, встановлених нормами європейського права, була введена Судом ЄС. У рішенні по справі «Francovich» Суд визнав, що держави-члени зобов'язані компенсувати індивідам шкоду, якщо вона спричинена порушенням права Співтовариства. Держава буде нести відповідальність не тільки у разі, коли особа постраждала внаслідок дій її органів чи посадо-

вих осіб, а й у випадку, коли влада не забезпечила точне і повне дотримання вказаних Співтовариством приписів (наприклад, якщо парламент держави-члена не включив у національне законодавство норми директиви ЄС, яка наділяє людину додатковими правами). Позиви до держав-членів розглядають національні суди, які зобов'язані керуватися прецедентами Суду ЄС, а стосовно розміру компенсації — законодавством своєї країни. Європейською конвенцією передбачені компенсації жертвам незаконного арешту (або затримання) і компенсації особам, які засуджені за вчинення злочину внаслідок судової помилки.

Спеціальні гарантії прав людини — це конкретні юридичні гарантії, покликані забезпечити захист суб'єктивних прав від порушень з боку приватних осіб та органів публічної влади, у тому числі наднаціональних. Спеціальні гарантії дуже різноманітні і встановлені для кожного виду прав людини. Так, гарантією права на життя є заборона смертної кари (ст. 2 Хартії ЄС, Протокол № 13 до Європейської конвенції від 3.05.2002 р.). Право на особисту недоторканність гарантується заборонами евгенічних практик, спрямованих на селекцію людей, використання тіла людини та його частин як джерел фінансового прибутку, репродуктивного клонування людини (ст. 3 Хартії ЄС). Трудові права гарантуються можливістю захисту від необгрунтованого звільнення; допомогою по працевлаштуванню (доступ до безкоштовних служб працевлаштування); справедливими і гідними умовами праці (обмеження максимальної кількості робочих годин, щоденний та щотижневий відпочинок, щорічна оплачувана відпустка — статті 27–31 Хартії ЄС). Громадянам Союзу гарантується доступ до офіційної документації установ, органів, служб та агенцій ЄС (ст. 42 Хартії ЄС). Право на належне управління гарантується правом особи бути заслуханою до винесення проти неї несприятливого рішення; доступом до своєї особистої справи; обов'язком адміністрації обгрунтувати свої рішення; компенсацією збитків, спричинених інститутами і службовцями ЄС; правом письмового звернення до установ Союзу і отримання від них відповіді (ст. 41 Хартії ЄС).

Особливої уваги потребують норми європейського права, які встановлюють підстави допустимих обмежень прав людини

(як у національному законодавстві держав-членів, так і в європейських «білях про права»). Хартія ЄС називає чотири головних критерії, при яких обмеження визнаються допустимими: 1) обмеження має бути передбачене законом (нормативно-правовим актом інституцій ЄС, прийнятим на основі установчих договорів); 2) обмеження не повинне торкатися основного змісту права; 3) обмеження має бути розмірним поставленій меті (принцип пропорційності); 4) обмеження здійснюється тільки в законних цілях, перелік яких є вичерпним і не підлягає розширенню. Наприклад, право власності обмежується на підставі закону, на користь загальносуспільного інтересу, зі справедливим та вчасним відшкодуванням втрат (ст. 17 Хартії ЄС).

Юридичні гарантії прав і свобод людини у національному праві включають систему засобів та інститутів, спрямованих на створення умов для реалізації прав людини, забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень¹.

Враховуючи відмінності між поняттями «реалізація», «охорона», «захист» прав людини, розрізняють: 1) гарантії реалізації (межі прав і свобод, їх конкретизація у законодавстві; конституційно-правові принципи статусу особи; юридичні факти, з якими пов'язується володіння та безпосереднє користування правами; процесуальні форми реалізації; заходи заохочення та стимулювання правомірної поведінки; юридичні обов'язки); 2) гарантії охорони (заходи, які спрямовані на запобігання правопорушенням, встановлення та знешкодження умов і причин, які їх породжують); 3) гарантії захисту (юридичні засоби, які забезпечують захист порушених прав і свобод, їх поновлення і застосування санкцій до осіб, винних у порушенні прав людини)².

Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина закріплені в Конституції та в інших законодавчих актах України. До конституційних гарантій прав людини відносять: право на судовий захист, право на оскарження в суді рішень, дій чи без-

¹ Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 456.

² Витрук, Н. В. Общая теория правового положения личности. – М. : Норма, 2008. – С. 314–327; Теория государства и права : учебник / под ред. Р. А. Ромашова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – С. 300–303.

діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб (ст. 55 Конституції), право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої їх незаконними рішеннями, діяльністю чи бездіяльністю (ст. 56 Конституції), право знати свої права і обов'язки (ст. 57 Конституції), неможливість зворотної дії закону, що встановлює або посилює юридичну відповідальність за правопорушення (ст. 58 Конституції), право на юридичну допомогу, у тому числі і безкоштовну (ст. 59 Конституції), неможливість бути двічі притягненим до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції), презумпція невинуватості (ст. 62 Конституції)¹.

За суб'єктами (інститутами), які забезпечують права і свободи людини і громадянина, виокремлюють:

– парламентські гарантії. Верховна Рада України бере активну участь у процесі реалізації прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Шляхом прийняття законодавчих актів вона визначає права і свободи людини і громадянина та їх гарантії, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства, права корінних народів і національних меншин, основи соціального захисту, засади регулювання праці і зайнятості, основи шлюбу і сім'ї, правовий режим власності, правові засади підприємництва (ч. 1 ст. 92) тощо.

Парламент призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, здійснює через нього контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, заслуховує щорічні доповіді Уповноваженого з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (п. 17 ч.1 ст. 85, ст. 101). Згідно із Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 року омбудсмен: 1) захищає права і свободи людини і громадянина, проголошені Конституцією України, законами України та міжнародними

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – Х.: Право, 2011. – С. 408–466.

договорами України; 2) запобігає порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяє їх поновленню; 3) запобігає будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 4) сприяє правовій інформованості населення та захисту конфіденційної інформації про особу;

– гарантії глави держави. Президент України виступає гарантом прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Конституції України). Президент безпосередньо приймає рішення про надання громадянства і виходу з нього, про надання притулку в Україні, здійснює помилування (п. 26 ст. 106). У деяких випадках він виступає поручителем прав і свобод особи опосередковано (так, відповідно до пп. 6, 7 ст. 106 Президент проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України);

– урядові гарантії. Основними напрямками діяльності Кабінету Міністрів України (уряду) щодо захисту прав і свобод людини і громадянина (ст. 116 Конституції) визнаються: вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (п. 2); забезпечення проведення політики у сфері праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (п. 3); здійснення заходів щодо забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю (п. 7). Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади також проводять певну роботу по забезпеченню прав людини. Міністерство юстиції України, наприклад, розробляє проекти законів щодо захисту і розвитку прав людини, регулювання відносин між громадянами і державною владою; організовує розгляд скарг та заяв громадян з питань, що належать до повноважень міністерства і пов'язані з роботою його органів, установ, організацій. На рівні областей і районів виконавчу владу здійснюють державні адміністрації. Згідно зі ст. 119 Конституції вони забезпечують: законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян (п. 2); виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку (п. 3);

– судові гарантії. Права і свободи людини захищаються судом (ч. 1 ст. 55 Конституції). Кожна людина має право звернутися до суду, якщо її права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод (рішення Конституційного Суду України від 25.12.1997 р. №9-зп). Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124 Конституції). Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, якщо воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах (рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. №3-рп/2003). Правосуддя здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, систему яких визначено в Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Найважливішою засадою правосуддя і передумовою об'єктивного і неупередженого розгляду справ судами є незалежність суддів і підкорення їх лише закону (ст.129 Конституції, ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Гарантіями реалізації цього принципу є: порядок обрання і звільнення суддів; право судді на відставку; передбачена законом процедура здійснення правосуддя; відповідальність за неповагу до суду; недоторканність суддів; наявність органів суддівського самоврядування; створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів; належне матеріальне та соціальне забезпечення суддів (ст. 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Конституційне право на судовий захист не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції).

Конституція України надає право кожному захищати свої права і свободи всіма засобами, які не заборонені законом (ч. 5 ст. 55). Такі засоби передбачені міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, конкретизуються Конституцією (статті 29, 32, 34, 36, 39-42, 44, 55, 59, 60, 62 та ін.)¹

¹ Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол. : В. Я.Таций (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г.Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2011. – С. 417.

і галузевим законодавством (Кримінальний кодекс України, наприклад, визнає право необхідної оборони та право на крайню необхідність, Цивільний кодекс України дозволяє самозахист цивільних прав — засоби протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства).

Законодавством України встановлюються і певні обмеження прав людини. Обмеження можуть бути загальними — як наслідок настання певного правового режиму чи стану, пов'язаного з потребами захисту національної безпеки (в умовах воєнного або надзвичайного стану¹), і конкретно-індивідуальними — як наслідок застосування до людини процесуальних дій кримінального, адміністративного чи дисциплінарного характеру або необхідності забезпечення конституційних прав і свобод інших людей². Обмеження прав людини мають тимчасовий характер і є вимушеною мірою. Вони здійснюються в особливому порядку чітко визначеним колом суб'єктів, будь-які інші спроби обмежити права людини є незаконними і тягнуть за собою юридичну відповідальність. Конституція містить і перелік прав людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин (ч. 2 ст. 64).

Важливою гарантією прав людини в Україні є право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції). Громадяни України найчастіше звертаються до Європейського суду з прав людини³. Найбільш поширеними причинами скарг є по-

¹ Порядок, строки та процедура обмеження прав людини в цьому випадку визначаються законами України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 р., «Про правовий режим воєнного стану» від 6.04.2000 р.

² У Конституції України зафіксовано дещо менше підстав обмеження прав людини, ніж в Європейській конвенції. Про види нормативних правообмежень див.: Рабинович, П. Межі прав людини і Конституція України / П. Рабинович, І. Панкевич // Право України. — 1997. — № 5. — С. 19—22.

³ Україна займає п'яте місце за кількістю звернень; з 152 тис. заяв, які станом на 30.04.2011 р. були на розгляді Суду, 10 950 — надійшли від громадян України. Найбільша кількість рішень (126) щодо України була ухвалена Судом у 2009 р. Україна виплатила близько 8 млн грн [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurocourt.org.ua>.

рушення права на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Європейської конвенції), незаконне затримання або позбавлення волі (ст. 5 Європейської конвенції), спори про право власності, невивплата заробітної плати, жорстоке поводження (ст. 3 Європейської конвенції) та ін. Європейський суд з прав людини 15.10.2009 р. прийняв перше «пілотне» рішення у справі «Юрій Іванов проти України» (набуло чинності 15.01.2010 р.), яким зобов'язав Україну протягом року розробити механізм забезпечення адекватної компенсації за невиконання або затягування виконання рішень українських судів відповідно до принципів Європейської конвенції. Кабінетом Міністрів України 14.01.2011 р. був внесений до парламенту законопроект «Про гарантії держави щодо виконання рішень суду»¹.

Слід зазначити, що постанови Європейського Суду з прав людини формально обов'язкові тільки для держави-порушниці. Проте Суд має право офіційно тлумачити всі статті Європейської конвенції і формулювати нові принципи і норми, на які він посилається в наступних своїх постановах як прецеденти. Ці прецеденти зв'язують не тільки сам Суд, а й фактично обов'язкові для всіх держав-учасниць Конвенції, у тому числі і для України. Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. суди України зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права².

Порівняльне дослідження джерел європейського та національного права свідчить про те, що за змістом гарантії прав людини, передбачені українським законодавством, зорієнтовані на європейські правові стандарти. Суттєві відмінності спостерігаються у механізмах реалізації таких гарантій. Якщо в межах європейського правового простору вони є дієвими, доступними та ефективними, то Україна робить тільки перші кроки в напрямі надання їм реального характеру. Запозичення позитивного досвіду європейських країн у забезпеченні прав

¹ Законопроект було відхилено і знято з розгляду, станом на 6.09.2011 р. він не включений до порядку денного пленарного засідання Верховної Ради України.

² Офіц. вісн. України. – 2006. – № 12. – Ст. 792.

людини має стати першочерговим завданням держави, яка проголосила себе демократичною, соціальною і правовою і визнала права і свободи людини та їх гарантії такими, що визначають зміст і спрямованість її діяльності.

Л. Л. Богачева

**ЮРИДИЧЕСКИЕ ГАРАНТИИ ПРАВ И СВОБОД
ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА
В ЕВРОПЕЙСКОМ И НАЦИОНАЛЬНОМ ПРАВЕ**

В статье рассматриваются общие (институциональные, процессуальные, материальные) и специальные гарантии прав и свобод человека, предусмотренные Конвенцией о защите прав человека и основных свобод 1950 года и Хартией основных прав Евросоюза 2000 года; юридические гарантии прав человека и гражданина, закрепленные в Конституции Украины и отраслевом законодательстве; механизмы судебной защиты прав человека на национальном и международном уровнях.

Ключевые слова: европейское право, права и свободы человека и гражданина, юридические гарантии, Европейский суд по правам человека.

L. L. Bogacheva

**THE LEGAL GUARANTEES OF RIGHTS AND FREEDOMS
OF INDIVIDUALS AT EUROPEAN AND NATIONAL LAW**

The article deals with the general (institutional, procedural and material), and special safeguards human rights and freedoms under the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms 1950 and the EU Charter of Fundamental Rights in 2000, legal guarantees of human rights and civil rights enshrined in the Constitution of Ukraine and sector-specific legislation, mechanisms of judicial protection of human rights at the national and international levels.

Keywords: European law, human rights and freedoms and civil rights, legal guarantees, the European Court of Human Rights